

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a preprint version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/60516>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

“Hé jij daar, met dat rode jack!”

Over verantwoordelijkheid voor de groene ruimte.¹

Jozef Keulartz en Cor van der Weele

Meedoen

“Ik wil een deal met u sluiten”, zegt minister Veerman vandaag de dag tegen boeren: “U krijgt van mij minder regels en meer vrijheid, en u geeft mij zorg voor landschap en natuur.”²

Het zijn niet alleen boeren die zich verantwoordelijker moeten gaan voelen voor natuur en landschap; hetzelfde geldt voor andere burgers. Het zijn trouwens ook niet alleen natuur en landschap waar wij ons verantwoordelijker voor moeten gaan voelen. De overheid wil meer in het algemeen dat wij burgers ons minder als vrijblijvende consumenten gaan opstellen, ook op het terrein van verantwoord voedsel, leefbare buurten, veiligheid op straat, een zorgzame samenleving... we moeten niet alleen maar wensen op tafel leggen en naar anderen of naar de overheid kijken om daaraan te voldoen; eerst moeten we onze eigen verantwoordelijkheid nemen. Opdat wij deze verantwoordelijkheid waar kunnen maken wil de overheid, zoals Veerman ook de boeren voorhield, meer ruimte geven en het aantal regels verminderen.

In dit essay vragen wij ons af hoe verantwoordelijkheid, speciaal voor natuur en landschap, wel en niet kan worden bevorderd, welke manieren er nu worden geprobeerd en bedacht, welke problemen daar aan vast zitten, en wat er nog meer te doen zou zijn.

1. Verdunning van verantwoordelijkheid

Er zijn redenen om sceptisch te zijn over de effectiviteit van een oproep tot medeverantwoordelijkheid, zelfs als we allemaal met het idee zouden sympathiseren, als die oproep ons allen geldt maar niemand in het bijzonder. Handboeken sociale psychologie (b.v. Myers, 2002, Smith & Mackie, 2000) staan vol met mechanismen die te denken geven.

Het verschijnsel dat mensen zich minder inspannen als ze opgaan in een groep staat bekend als *social loafing* (sociaal lummelen). Het werd eind 19e eeuw opgemerkt door de Franse landbouwingenieur Ringelmann, in een touwtrekexperiment, en is in de jaren 60 van de twintigste eeuw bevestigd door sociaal psychologen in laboratoriumsituaties. Als aan studenten werd gevraagd om bijvoorbeeld zo hard te klappen en te roepen als ze konden, bleken ze minder geluid te maken naarmate de groep groter werd, zonder dat ze zich dat overigens realiseerden. Het verschijnsel beperkt zich niet tot zulke taken als klappen, schreeuwen en touwtrekken; ook bij cognitieve prestaties doet het zich voor. Het maakt daarbij wel uit hoe interessant mensen de groepstaken vinden, hoe betrokken ze zich voelen, en hoe goed ze zich voelen in de groep.

De verklaring van sociaal lummelen wordt, naast bovenstaande motivatie-factoren, vooral gezocht in de verdunning van verantwoordelijkheid (*diffusion of responsibility*) die optreedt als mensen ‘verdwijnen in de groep’. Dit spoort met de bevinding dat sociaal lummelen sterker is als individuele bijdragen in een groep niet als zodanig herkenbaar zijn, en er ook geen standaard is waaraan individuen hun inspanning kunnen afmeten. Als individuele

¹ Gepubliceerd in: G. Overbeek & S. Lijmbach (red.) *Medeverantwoordelijkheid voor natuur*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2004: 121-143

² Hij zei dit onder meer op 2 juni 2003 in een voordracht in het stadhuis van Middelburg. Ongeveer vijftig jaar geleden sloot de toenmalige minister van Landbouw Mansholt, net als Veerman een akkerbouwer, ook een deal met de boeren, een deal die zeer succesvol uitpakte: U krijgt van mij twee kwartjes voor het graan, u geeft mij meer produktie.

bijdragen wel herkenbaar zijn willen mensen graag goed voor de dag komen. In zulke situaties kun je zelfs het omgekeerde van *loafing* zien, sociale compensatie: sommige groepsleden werken extra hard om het gebrek aan kracht of vaardigheid van anderen te compenseren.

Verdunning van verantwoordelijkheid wordt onder meer gezien als een belangrijk mechanisme ter verklaring van het *bystander effect*, het verschijnsel dat toeschouwers minder geneigd zijn hulp te bieden aan iemand in nood naarmate ze met meer zijn. Dit werd een groot thema in de sociale psychologie na de dood, in 1964, van Kitty Genovese uit New York, die neergestoken werd en meer dan een half uur om hulp riep voor ze stierf, terwijl bijna veertig mensen die haar hoorden of zelfs een deel van de steekpartij zagen niets deden, niet eens de politie belden.

Naast verdunning van verantwoordelijkheid is ook het verschijnsel *pluralistic ignorance* relevant. Mensen voelen zich in allerlei situaties onbehaaglijk en onzeker en vragen zich af of ze iets moeten doen, zeggen, of vragen. Als ze dan zien dat geen van de andere aanwezigen iets doet dan gaat dat gedrag van de anderen als norm gelden—alsof die anderen voor hun zwijgen of nietsdoen wel goede redenen zouden hebben, en niet op precies dezelfde manier onzeker zouden zijn. *Pluralistic ignorance* vormt mede een verklaring van het *bystander effect*, en van zwijgzaamheid uit angst een domme vraag te stellen, maar ook van publiek conformisme. Gedragingen waar in feite maar weinigen zich echt gelukkig bij voelen kunnen toch lang in stand blijven doordat mensen elkaars uiterlijk gedrag voor echte overtuiging aanzien. Een voorbeeld is alcoholgebruik onder studenten, in de VS bestudeerd op campussen. De onbehaaglijkheid die studenten voelen over veel drinken veronderstellen ze bij anderen afwezig, en zo ontstaat de indruk dat iedereen zwaar drankgebruik goed of normaal vindt.

Wie hulp wil van anderen doet er goed aan verdunning van verantwoordelijkheid en *pluralistic ignorance* met kracht tegen te gaan. Ter bestrijding van sociaal lummelen bevelen sociaal psychologen vooral aan individuele bijdragen zichtbaar te maken, of er in ieder geval een standaard voor te verschaffen (omdat de mogelijkheid zelf te kunnen evalueren ook al helpt). Geen impliciete verwachtingen, geen algemene oproepen, maar een persoonlijke aanpak. Wie op straat ligt temidden van langssnellende mensen en hulp nodig heeft, roep dus niet “Help”, maar beter “Hé jij daar met dat rode jack, help me!” (Smith & Mackie, 2000, p. 580).

Zou hetzelfde niet kunnen gelden voor een overheid die onze verantwoordelijkheid voor natuur en landschap wil bevorderen?

2. Georganiseerde verantwoordelijkheid

Laten we er op grond van het bovenstaande van uitgaan dat verantwoordelijkheid, ook voor natuur en landschap, wordt bevorderd als mensen niet alleen gemotiveerd worden door de aard en zin van de uitdagingen die aan de orde zijn, maar ook op een persoonlijke, duidelijke en zichtbare manier een bijdrage kunnen leveren. Als de overheid wil slagen in het stimuleren van solidariteit, verantwoordelijkheid, respect en fatsoen, dan moet ze voorkomen dat haar oproepen in vrijblijvendheid ten onder gaan. Dit vraagt om middelen en instituties.

Laten we een aantal voorbeelden bekijken van manieren die bestaan of worden geopperd voor de organisatie van verantwoordelijkheid, al dan niet door de overheid.

a. Wilhelminapolder: gezamenlijk ondernemen

Bij het denken over een toekomst van het platteland waarin zorg voor het landschap een belangrijke rol speelt, wordt over het algemeen een grote waarde gehecht aan familiebedrijven en hun kleinschalige, traditionele manier van opereren. Maar traditionele familiebedrijven staan een breed gedragen verantwoordelijkheid voor het platteland ook in de weg, doordat de grond geen publiek eigendom is, maar in handen individuele boeren. Dit bemoeilijkt natuur- en landschapsplannen, die immers de omvang van individuele bedrijven ver te boven gaan. Er zijn wel steeds meer boeren die met elkaar samenwerken in verenigingen voor agrarisch natuurbeheer, maar daarbij blijft wel het familiebedrijf de basis.

De samenwerking kan ook radicaler. Op Zuid Beveland bevindt zich sinds 1809 het grootste private akkerbouwbedrijf van Nederland, de *Wilhelminapolder* (voluit “Koninklijke Maatschap tussen eigenaren van gronden in de Wilhelminapolder en de Oost-Bevelandpolder”). Deze gronden beslaan 1700 hectare, en zijn eigendom van ongeveer 350 mensen die samen de maatschap vormen. De Wilhelminapolder heeft een bestuur, en voor de dagelijkse leiding een directeur. De toegang tot de maatschap is niet vrij: wie een participatie wil kopen maar geen directe familie is van een van de bestaande maten krijgt te maken met een ballotagecommissie.

In deze organisatie zijn 350 mensen op een directe manier betrokken bij een akkerbouwbedrijf. Niet iedereen praat voortdurend mee, maar de structuur dwingt mensen wel bij elkaar te komen en gezamenlijk na te denken over het bedrijf en de toekomst ervan. Dit impliceert een voortgaande dialoog over onderwerpen die in de samenleving aan de orde zijn rond landbouw, van mestproblematiek tot biologische landbouw, waarmee de Wilhelminapolder vrijwel steeds in concrete vorm te maken heeft. Ook zorg voor het landschap hoort daarbij. Agrarisch natuurbeheer, de eventuele aanleg van landgoederen, nieuwe bestemmingen voor oude schuren, windmolens, waterbeheer, enzovoort staan voortdurend op de agenda.

Als grote landbouwpartij treedt het bedrijf bovendien in allerlei vormen van overleg en interactie met lokale overheden, omwonenden en andere geïnteresseerden, dat laatste bijvoorbeeld in de vorm van een jaarlijkse open dag.³

b. Gebruikersparticipatie bij Staatsbosbeheer

Sinds een aantal jaar is het vergroten van maatschappelijk draagvlak, via gebruikersparticipatie, een speerpunt voor Staatsbosbeheer. Alle districten hebben opdracht participatiegroepen in het leven te roepen. De vraag ontstond dus hoe dat aan te pakken. De organisatie heeft over dit onderwerp geen nota's geschreven, maar is er al doende mee aan de slag gegaan. In een “Handreiking gebruikersparticipatie” (2001) wordt een aantal inzichten, tips en adviezen bijeengebracht, bedoeld om medewerkers van SBB te helpen projecten op te zetten waarin zij anderen bij het beheer van de terreinen betrekken. Het kan bij voorbeeld gaan om de inrichting van een natuurswembad of de toegankelijkheid van een gebied. Uiteraard ligt er in de handreiking veel nadruk op communicatie, en op de noodzaak om gedurende langere tijd veel energie te investeren. Daarnaast maakt de handreiking duidelijk

³ Een ander voorbeeld van gezamenlijke verantwoordelijkheid via gezamenlijk bezit is het projectidee “Wijland”, dat naar voren kwam op een werkconferentie van het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster op 1 oktober 2002. “Laat een groep mensen betalen voor gezamenlijk bezit van een weiland. Ze hoeven het weiland niet zelf in te richten (daarvoor geen tijd, geen zin) maar kunnen wel invloed uitoefenen op hoe dit gebeurt. Controle zonder zelf actief te participeren. De overheid kan middels voorwaarden/subsidies randvoorwaarden scheppen om collectief belang te behartigen (bijvoorbeeld gebied moet toegankelijk zijn)” (InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, 2003: 91).

dat de eigendomssituatie een belangrijke variable is. Als Staatsbosbeheer zelf eigenaar is, is de armslag veel groter dan wanneer het gaat om een natuurontwikkelings- of landinrichtingsproject waarin anderen (nog) de regie hebben. De verantwoordelijkheid, zo stelt de handreiking, moet liggen waar hij thuishoort.

In een onderzoek naar de gebruikersparticipatie bij Staatsbosbeheer, met als doel de succesfactoren op te sporen, noemt ook Maarten Roest Crollius (2002) de lokalisering van verantwoordelijkheid als een belangrijk punt voor succes. Hij doelt daarbij op verantwoordelijkheden binnen Staatsbosbeheer zelf. In het verleden is er teveel vertrouwd op het motto “laat duizend bloemen bloeien”, stelt hij. Dat heeft geleid tot initiatieven die een vroege dood stierven en tot geïsoleerde successen waar verder niets mee gebeurde. Gebruikersparticipatie kan niet aan individuele initiatieven worden overgelaten. Er is centrale ondersteuning nodig om het proces te coördineren en stimuleren. In het spanningsveld tussen top-down en bottom-up is er volgens deze analyse binnen Staatsbosbeheer een duidelijke versterking van de verantwoordelijkheid van bovenaf nodig. Participatie van gebruikers vraagt dus om regie.

Wat participatie in praktijk precies inhoudt, en wie er bij betrokken zijn, blijft ondertussen enigszins mistig, niet alleen in de besproken handleiding, maar ook in het jaarverslag van Staatsbosbeheer, dat maar enkele regels aan de gebruikersparticipatie besteedt. Daarin wordt gemeld dat de ervaringen positief zijn en dat het de bedoeling is het aantal groepen uit te breiden.⁴

c. Gated Communities

Instructieve voorbeelden van gezamenlijke verantwoordelijkheid zijn ook te vinden buiten het terrein van natuur en landschap.

De opkomst van gesloten leefgemeenschappen, *gated communities*, is eind jaren tachtig en begin jaren negentig in een stroomversnelling geraakt. Het verschijnsel komt tegemoet aan zulke behoeften als veiligheid en een grotere controle over de eigen directe leefomgeving, het verlangen naar meer gemeenschapszin, naar leven onder gelijkgestemde mensen en naar meer fatsoen, verantwoordelijkheid en wellevendheid in de publieke sfeer. Gesloten woongemeenschappen zijn op grote schaal te vinden in explosief groeiende metropolitaine gebieden in Azië (bijvoorbeeld rond Kuala Lumpur en veel Zuid-Chinese steden), Zuid-Amerika (rond Sao Paulo en Buenos Aires), Rusland en de Oekraïne. Veiligheid is in die gevallen het overheersende motief: met name in gebieden waar bevolkingsgroepen zich bedreigd voelen, zoals in Zuid-Afrika (rond Johannesburg), in Indonesië (etnische Chinezen) en in Libanon, blijken ommuurde woongebieden grote aantrekkingskracht te bezitten. In de Verenigde Staten neemt het verschijnsel eveneens een hoge vlucht, vooral in de *Sunbelt*-staten (Californië, Florida en Texas). In 1997 werd het aantal *gated communities* in de V.S. op 20.000 geschat, met rond de 9 miljoen inwoners (Blakely en Snyder 1997). Ook in West-Europa hebben zulke gemeenschappen hun entree gemaakt. Hoewel er in Nederland tot dusver geen echte *gated communities* bestaan, laten nederzettingen in het buitengebied een duidelijke tendens tot afzondering zien. Voorbeelden zijn de vele “resorts” die momenteel bij golfbanen (zoals Flevo Golf Resort en Golfresidentie Dronten) en bij attractieparken (zoals de

⁴ “SBB stimuleert gebruikersparticipatie. Mensen of groepen die zich bij een natuurgebied betrokken voelen en verantwoordelijkheid willen nemen, kunnen in een vroeg stadium met SBB meedenken en -doen. De participatie vindt plaats binnen vooraf gestelde landelijke en regionale kaders. Het aantal gebruikersgroepen is in 2002 toegenomen. De ervaring met gebruikersgroepen zijn bijzonder positief: mensen denken pro-actief mee bij planontwikkeling, ontwikkelen bruikbare ideeën en vormen bovendien een kritische graadmeter voor de mate waarin de producten en diensten van SBB bij lokale publiekswensen aansluiten. In het kader van de vermaatschappelijking wordt ernaar gestreefd het aantal gebruikersgroepen de komende jaren verder uit te breiden.” (SBB, jaarverslag 2002)

Efteling en Six Flags) verschijnen. Vakantiedorpen als Port Zélande, die steeds meer als tweede woonoord dienst doen, lijken misschien nog wel het meest op *gated communities*. Ze zijn vaak volledig omweld, hebben smalle straten zonder stoep en kennen meestal maar één ontsluitingsweg. Wie hier niet woont, valt onmiddellijk als vreemdeling op.

De tendens tot afsluiting verklaart ook de populariteit van “kasteelbouw” onder architecten. De door Sjoerd Soeters ontworpen Vinex-wijk Haverleij bij Den Bosch bestaat uit negen “kasteelclusters”. De nieuwe, eveneens door Soeters ontworpen, uitbreidingswijk van Helmont, Brandevoort, heeft het uiterlijk van een middeleeuwse vestingstad. De Vinex-wijk Houten-Zuid wordt een Romeins *castellum*, compleet met torens en een slotgracht. In oude stadscentra verrijst eveneens nieuwbouw die aan kasteelachtige vestingbouw herinnert, denk maar aan de Meander of aan de Noorderhof in Amsterdam. Kortom, de tendens tot afsluiting wordt versterkt door traditionalistische, fort-achtige architectuur.

d. Sociale Dienstplicht

Een manier om te voorkomen dat oproepen tot medeverantwoordelijkheid in vrijblijvendheid ten onder gaan is de mensen in de kraag te grijpen, individuele vrijheid aan te tasten en sociale dienstplicht in te stellen. In tegenstelling tot de andere voorbeelden is sociale dienstplicht geen gerealiseerd idee. Aan de andere kant is het ook geen buitenissig idee; zaken als schoolplicht en militaire dienstplicht zijn of waren immers heel gewoon.

Pleidooien voor sociale dienstplicht, die af en toe opduiken en even zovaak weer van tafel verdwijnen, komen zowel van de politieke linker- als rechterkant: zowel Pim Fortuyn als leden van groenlinks hebben er voor gepleit. Principieel verzet ertegen komt onder meer van liberale kant. De jongerenorganisatie van de VVD liet zich b.v. verontwaardigd uit over een CDA-plan voor sociale dienstplicht, omdat het jongeren “een jaar van hun leven ontnemt” (www.JOVD.com).

Ook al is het niet noodzakelijk, toch wordt bij sociale dienstplicht inderdaad meestal aan jongeren gedacht. Sociale dienstplicht krijgt daarmee een duidelijk educatieve component: jongeren leren erdoor buiten hun eigen kringetje te kijken en een bijdrage aan de samenleving te leveren, en worden gestimuleerd in het ontwikkelen van solidariteit.

Jan Post, directeur van het Rode Kruis, is een van de mensen die hebben geopperd dergelijke doelstellingen te realiseren via maatschappelijke organisaties. Jongeren zouden 3 tot 6 maanden bij een maatschappelijke organisatie als Novib, dierenbescherming, of Rode Kruis kunnen worden ondergebracht, en daar dan ook studiepunten voor moeten kunnen krijgen (Eindhovens Dagblad, 2003). Sociale dienstplicht krijgt op die manier trekken van een stage, en al snel duikt in dat verband ook het denkbeeld van vrijwilligheid op, dat de angel uit het dienstplichtidee haalt, en het haalbaarder lijkt te maken. Minister Van der Hoeven is bij voorbeeld enthousiast over zo’n vrijwillige “maatschappelijke stage” en laat het via een proefproject onderzoeken. Maar vrijwilligheid haalt ook de kracht uit sociale dienstplicht. Het dagblad *Trouw*, dat het onderwerp deze zomer aan de orde stelde, laat onder meer Dolf Hautvast van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum in Utrecht aan het woord, die stelt dat juist degenen die zo’n stage het meest nodig hebben zich niet vanzelf zullen melden. Sociale dienstplicht moet in zijn ogen net zo normaal worden als belasting betalen (Huseman en Marlet, 2003)

Sociale dienstplicht wordt vooral in verband gebracht met zorg, niet met natuur en landschap. Maar ook Staatsbosbeheer, natuurmonumenten, waterschappen of de provinciale landschapsorganisaties kan men zich met meer of minder moeite voorstellen als organisaties die worden ingeschakeld bij het vormgeven van sociale dienstplicht—of moeten we dan spreken van *groene ruimte*-dienstplicht ...?

De voorbeelden die we hebben besproken mogen dan misschien werkzame manieren zijn om betrokkenheid en verantwoordelijkheid te organiseren, ze zijn niet zonder meer vrij van problemen. We bespreken die problemen onder twee noemers: *Ontoegankelijkheid* en *Ondoorzichtigheid*

Ontoegankelijkheid: clubs en hun gevolgen

Wie de burger meer verantwoordelijkheid geeft voor een bepaald beleidsterrein moet zich realiseren dat hij/zij in ruil daarvoor meer controle over dat terrein zal opeisen. Voor het beleid ten aanzien van natuur, en van ruimtelijke ordening in het algemeen, kan dit onder meer betekenen dat mensen anderen geheel of gedeeltelijk zullen willen uitsluiten van het gebruik van een bepaald gebied, om zo hun controle daarover veilig te stellen.

Of en hoe we een bepaalde ruimte kunnen gebruiken is afhankelijk van de vraag of we die ruimte (*de jure*) mogen of (*de facto*) kunnen betreden. Welke toelatingsregels gelden voor een bepaalde ruimte? Voor de beantwoording van die elementaire vraag biedt het beroemde *Spheres of Justice* van Michael Walzer belangrijke aanknopingspunten. Walzer onderscheidt drie typen politieke gemeenschappen met ieder hun eigen toelatingsregels: de buurt, de club en de familie.

De *buurt* is een politieke gemeenschap die geen lidmaatschap kent en die dus in principe door openheid gekenmerkt wordt. Een buurt kan iemand welkom heten of niet, maar kan niemand toelaten of buitensluiten. De voor een buurt karakteristieke ruimte is een “indifferente” of neutrale ruimte. De *club* is een politieke gemeenschap die wel toelatingsprocedures kent. Een club heeft weliswaar het recht of de bevoegdheid om iemand als lid toe te laten of te weigeren maar kan niemand ervan weerhouden om het lidmaatschap op te zeggen en de club te verlaten. De categorie *familie* tenslotte duidt op een politieke gemeenschap waarvan het lidmaatschap op verwantschap gebaseerd is.

Ries van der Wouden (1999) heeft aan deze drie gemeenschapstypen nog een vierde toegevoegd: *subcultuur*. Daarbij staat niet zozeer etnische verwantschap centraal maar draait het veeleer om emotionele verwantschap op grond van seksuele voorkeur of op grond van leefstijl. Verwantschap op grond van leefstijl is dikwijls van zelfgekozen en tijdelijke aard, terwijl verwantschap in de zin van Walzers *family* tenminste een element van niet door het individu zelf gekozen afkomst veronderstelt.

Deze vier gemeenschapstypen kunnen worden afgebeeld op een schaal van openheid naar geslotenheid, of van publiek naar privé. Hiervan vormen “buurt” en “verwantschap” de beide uitersten. Een buurt kan men onbelemmerd in- en uitgaan. Het lidmaatschap van een etnische gemeenschap daarentegen kan men verwerven noch verliezen. Tussen deze beide uitersten kunnen “club” en “subcultuur” gesitueerd worden. Een club kent een formele toelatingsprocedure, een subcultuur niet. Maar de toelating tot een subcultuur is ook niet geheel open; wil men als “lid” geaccepteerd worden dan zal men zich de leefstijl en gedragscodes van de groep in kwestie eigen moeten maken.

Met behulp van deze indeling van gemeenschapsvormen naar de mate van openheid en geslotenheid is het mogelijk om verschillende typen van privatisering als volgt te classificeren.

	Entrée	Exit	Enclave
Buurt	Open	Open	Openbare ruimte
Subcultuur	Gesloten (informeel)	Open	Scenerie
Club	Gesloten (formeel)	Open	Gated Community (Wilhelminapolder)
Verwantschap	Gesloten	Gesloten	Getto

De “buurt” staat voor de openbare ruimte die in gelijke mate toegankelijk is voor alle burgers, ongeacht afkomst of achtergrond, en waar algemene en neutrale gedragsregels gelden. De overige gemeenschapsvormen corresponderen met uiteenlopende typen van privatisering. Dat zijn in opklimmende mate van afsluiting en uitsluiting: de scenerie, de *gated community* en het getto.

Zoals Chris Webster terecht heeft opgemerkt behoren *gated communities* noch tot het publieke noch tot het private domein. “Zij nopen tot een herdefinitie van beide, die een beperking van het ene en een uitbreiding van het andere inhoudt. Net als *shopping malls* maken zij deel uit van het *club-domein*” (Webster 2001). In dat verband wijst Webster op Buchanan’s “economische theorie van clubs” die aan wil tonen dat clubs soms beter in staat zijn bepaalde collectieve diensten (bijvoorbeeld op het gebied van onderhoud, veiligheid en leefbaarheid) efficiënt te organiseren dan de overheid.

In het algemeen worden *gated communities*, behalve uiteraard door de bewoners zelf, tamelijk ongunstig beoordeeld. Volgens Blakely en Snyder (1997) getuigen ze van een bedenkelijke “fortress mentality”: hoe meer de burgers zich in homogene, onafhankelijke enclaves terugtrekken, hoe zwakker hun banden met de omringende samenleving zullen worden en hoe geringer hun betrokkenheid bij gemeentelijke, regionale of nationale problemen zal zijn. Davis (1990) spreekt van een geleidelijke “militarisering” van het stedelijke landschap, die de etnische en sociale segregatie verder zal verdiepen. Ook Nederland zou hierdoor op den duur kunnen veranderen in een “archipel van enclaves”, waarin “cultureel homogene groepen op en neer pendelen tussen afgeschermden en eveneens homogene woon- en werkgebieden” (Hajer en Halsema 1997, 24).

Een van de voornaamste nadelen van een dergelijke fysieke “apartheid” is dat de waarneming en waardering van etnische en sociale verschillen een tamelijk rigide karakter kunnen aannemen. Hierbij is in het geding wat de VROM-raad als “cognitieve cohesie” heeft aangeduid. Hoewel verschillen tussen wijken als zodanig volgens de raad geen probleem zijn, moeten stadsbewoners tot op zekere hoogte kennis hebben van elkaars wereld. De raad acht “het niet acceptabel dat bewoners van één stad elkaar niet meer kunnen ‘verstaan’. Naast de opgave van minimale ‘omgangsregels’, is er dus een sociaal-culturele opgave van ‘cognitieve cohesie’ in de stad: kennis hebben van wat er buiten de eigen wereld gebeurt, het je kunnen verplaatsen in andermans wereld” (VROM-Raad 1999, 65).

Tegenover deze negatieve beoordeling van *gated communities* kan opgemerkt worden wat we eerder stelden, dat hierbij ook om een aantal legitieme verlangens lijkt te gaan: het verlangen naar meer controle over de eigen directe leefomgeving, naar meer gemeenschapszin, naar leven onder gelijkgestemde mensen en naar meer verantwoordelijkheid, fatsoen en wellevendheid in de publieke sfeer.⁵

Bovendien zijn de implicaties van clubs voor de publieke ruimte toch minder eenduidig dan het op het eerste gezicht lijkt, zoals we zullen zien.

⁵ Bij de beoordeling van *gated communities* komt de VROM-Raad tot de volgende genuanceerde stellingname: “In de ‘defended neighbourhoods’ en ‘gated communities’ zoals die bekend zijn vanuit de VS gaat het enerzijds om bescherming van de waarde van het eigen bezit (geen verarming en verpaupering in de buurt toelaten: ‘zoning out the poor’). Anderzijds gaat het om de behoefte van bewoners aan bescherming van hun sociale en culturele identiteit. Met de grotere dominantie van het eigen woningbezit, de beleving van een grote immigratie en de decentrale inrichting van het openbaar bestuur, kunnen ook Nederlandse lokale bestuurders meer worden geconfronteerd met de wens om specifieke woonmilieus (gedeeltelijk) af te schermen, om eigen spelregels op te stellen en deze zo te bufferen tegen ongewenste invloeden. Systematische buitensluiting van ‘anderen’ kan nooit geaccepteerd worden. Dit neemt niet weg dat over het gebruik van de ruimte door verschillende groepen, gedachtevorming noodzakelijk is” (VROM-raad 1999, 58/9). Deze behoefte aan gedachtevorming wordt alleen maar groter nu de overheid steeds meer verantwoordelijkheden wil overhevelen naar burgers en bedrijven.

Zo lijkt het op het eerste gezicht voor de hand liggend, naar analogie met de geslotenheid van de *gated communities*, dat een verschuiving van de verantwoordelijkheid voor natuur van overheid naar clubs van burgers een verschuiving impliceert naar het natuur-en-landschapsequivalent van de *gated community*: natuur en landschap met een club- en dus een gesloten karakter. Maar de Wilhelminapolder laat een meer complexe werkelijkheid zien.

Ook de Wilhelminapolder is een *club*, niet met het oog op wonen, maar op ondernemen. Voor landbouwondernemingen geldt al sinds mensenheugenis hetzelfde als voor *gated communities*: zij perken de toegankelijkheid van de ruimte in. Dit verschijnsel is niet nieuw, maar juist oud, en er lijkt op dit moment eerder een omgekeerde tendens, tot vergroting van de toegankelijkheid, op gang te komen. Niet nieuw is dat de maten zelf regelmatig het bedrijf bezoeken, en dat een aantal van hen de polder gebruikt om er te jagen. Maar de openheid naar buiten neemt de laatste jaren toe. Om te beginnen worden er sinds een aantal jaar jaarlijkse open dagen georganiseerd. Ook de rest van het jaar ontvangt het bedrijf een toenemend aantal belangstellende bezoekers. In de zomer van 2002 vonden voor het eerst toneelopvoeringen (in het kader van het *Zeeland Nazomerfestival*) plaats in een van de schuren van de Wilhelminapolder. Besprekingen vinden plaats op verschillende niveaus en met verschillende partners, zoals lokale overheden, over nieuwe bestemmingen van oude karakteristieke schuren, over de mogelijkheid van het vestigen van landgoederen (die openstelling vereisen), over het beheer van een oude kreek die door de polder loopt en deel uitmaakt van de EHS. Kortom, de geslotenheid lijkt geleidelijk minder te worden.

Om theoretische ruimte te maken voor zulke gemengde tendensen lijkt het zinnig om verschillende soorten toegankelijkheid van elkaar te onderscheiden. De negatieve beoordeling van *gated communities* rust deels op de aanname dat de beperkingen van de toegang tot het lidmaatschap van een club direct implicaties heeft voor de toegang tot de fysieke ruimte die de club onder haar hoede heeft. Maar die twee vormen van toegankelijkheid zijn niet identiek, noch automatisch gekoppeld. Als de eigenaren van de Wilhelminapolder zouden besluiten van de polder een landschapspark te maken, inclusief bezoekerscentrum, attracties, en dergelijke, zou dat misschien leiden tot moeilijkheden met de bestemmingsplannen van de gemeente Goes en tot interessante vergelijkingen met De Efteling of de Hoge Veluwe, maar niet tot een inherente paradox. Omgekeerd kan sociale segregatie optreden zonder dat er clubs aan te pas komen, zoals de onderwijssituatie in de grote steden laat zien. Met andere woorden, relaties tussen soorten lidmaatschap, fysieke toegankelijkheid van de ruimte en sociale cohesie zijn niet eenduidig. Is het zelfs wel zo volstrekt ondenkbaar dat een *gated community* met een hoog ontwikkeld sociaal verantwoordelijkheidsbesef zich met succes inzet voor sociale integratie binnen haar poorten?

Hoewel ontoegankelijkheid dus een probleem is als ruimte door clubs wordt beheerd, doen we er goed aan te waken voor een te eenvoudige analyse. Een absolute correlatie tussen besloten clubs en fysieke afsluiting loopt spaak: als we verschillende soorten toegankelijkheid van elkaar onderscheiden ontstaan er onmiddellijk open vragen over de relaties daartussen. Het is zinnig om daarbij bijdragen uit diverse hoeken bij elkaar te brengen. Zo buigen economen zich in het voetspoor van Buchanan uitvoerig over de vraag onder welke voorwaarden private partijen publiek goederen kunnen leveren, waaronder natuur en landschap (zie b.v. Latacz-Lohmann & Van der Hamsvoort, 1998). Ook kunstenaars en architecten verdiepen zich in ruimte en toegankelijkheid. Het collectief *Multiplicity* onderzoekt bij voorbeeld hoe binnen Europa wordt omgegaan met grenzen. Oprichter Stefano Boeri stelt dat je weliswaar overal hekken, afsluitingen, toegangspoorten en beveiligingssystemen ziet, maar als je goed kijkt blijkt de werkelijkheid daaromheen vaak verrassend te zijn. “Onderzoek naar de verschillende vormen van grenzen is tegelijk een manier om nieuwe ontwikkelingen in de samenleving zichtbaar te maken”, zegt hij in een interview in de NRC (Tilroe, 2003).

3. Ondoorzichtigheid: implicaties voor natuur en democratie

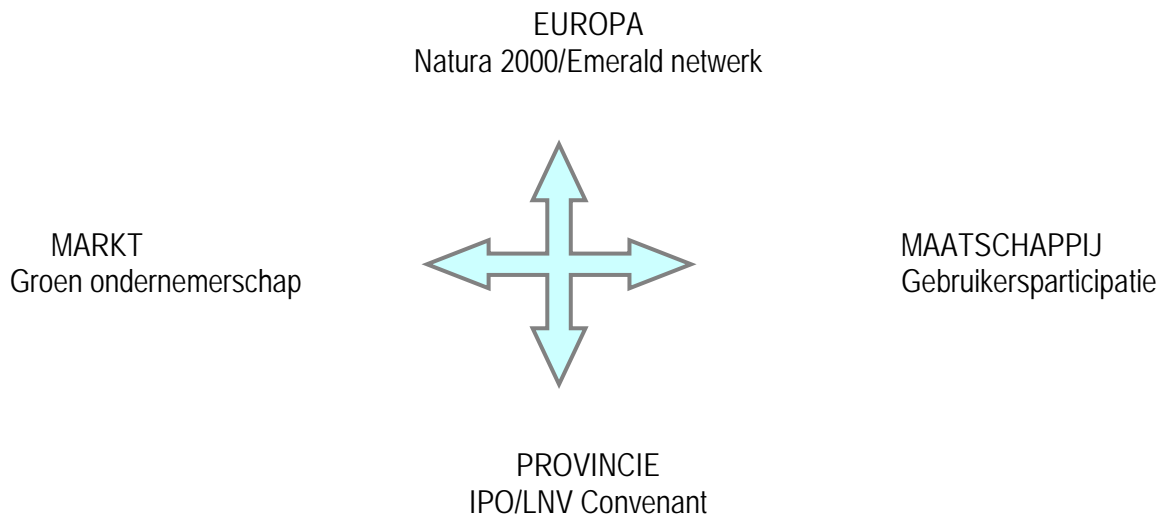
De roep om vermaatschappelijking van het natuurbeleid is niet een uitvinding van het huidige kabinet. Al sinds midden jaren negentig streeft LNV naar een zekere verbreding van het natuurbeleid. Dit als reactie op de maatschappelijke weerstand tegen de autoritaire manier waarop de regering haar ambitieuze *Natuurbeleidsplan* uit 1990 probeerde te implementeren. In haar rapport *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* (1998) spreekt de WRR in dit verband over “een schoolvoorbeeld van klassieke top-down-planning” (p.137). Zo’n hiërarchische planning bleek niet meer te werken. Uitvoering van het Natuurbeleidsplan stuitte alom op verzet van de kant van boeren en bewoners. Als oplossing voor dit draagvlak-probleem werd voorgesteld om top-down-planning te combineren met bottom-up-planning. De behoefte aan verbreding van het draagvlak voor natuurbeleid komt tot uiting in de nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* (2000). In de nota wordt behalve aan de intrinsieke waarden die tot nu toe in het beleid centraal stonden ook aandacht gegeven aan beleavings- en gebruikswaarden.

Deze verbreding van het natuurbeleid maakt deel uit van een trend die het laatste decennium in veel West-Europese landen geleidelijk zichtbaar is geworden: de verschuiving van publieke naar semi-publieke en particuliere organisaties en van *command and control* naar contract en convenant. Het openbaar bestuur is meer en meer vervlochten geraakt met marktpartijen en maatschappelijke organisaties. Er heeft tegelijk een vermarkting en vermaatschappelijking van beleid plaatsgevonden. De vermarkting van het natuurbeleid komt onder andere naar voren in de oprichting van een bureau voor PPS (Publiek-Private Samenwerking) door LNV. Ook bij Staatsbosbeheer heeft het thema van ‘groen ondernemerschap’ aan belang gewonnen. Eén van de manieren waarop Staatsbosbeheer handen en voeten geeft aan de vermaatschappelijking van beleid is gebruikersparticipatie, waarin mensen en groepen meedenken over het beleid.

De vermaatschappelijking van de besluitvorming heeft de complexiteit van de besluitvorming vergroot en de doorzichtigheid verkleind. Open vragen bestaan onder meer rond de gevolgen van ondoorzichtige besluitvorming voor het natuurbeleid en rond de democratische legitimiteit ervan. Laten we deze kwesties achtereenvolgens bekijken.

Als gevolg van de vervlechting van staat, markt en *civil society* is het aantal betrokken actoren verveelvoudigd - vandaar dat bestuurskundigen ook wel van *multi-actor governance* spreken. Hierdoor wordt het hele beleidsproces een stuk gecompliceerder. Die complexiteit blijkt nog groter te zijn wanneer we ook nog een andere ontwikkeling in de beschouwing betrekken. Tegelijk met de *horizontale* verschuiving van de staat naar markt en maatschappij heeft er namelijk ook een *verticale* verschuiving plaatsgevonden: de verschuiving van het nationale bestuursniveau naar lagere én hogere niveaus (Van Kersbergen en Van Waarden 2001). Een voorbeeld van de verschuiving van de nationale naar de regionale overheid is de Decentralisatie-Impuls van 1994. Sinds het hieruit voortvloeiende IPO/LNV convenant van 1997 is de provincie de verantwoordelijke instantie voor de realisering van de EHS. Een voorbeeld van de verschuiving naar het bovenationale niveau is de ‘europeanisering’ van het natuurbeleid. Op een conferentie van Europese ministers, gehouden te Sofia in 1995, werd goedkeuring gegeven aan de ‘Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy’, waarin de creatie van een Pan-Europees Ecologisch Netwerk (PEEN) centraal staat. Het PEEN omvat het *Natura 2000* netwerk van de Europese Unie, dat in 1992 werd vastgelegd via de Habitat-richtlijn, en het zogenaamde *Emerald* netwerk van niet-EU landen die de Conventie van Bern tekenden. De EU heeft in juli 2003 de 141 Habitatrichtlijngebieden goedgekeurd die Nederland had aangemeld. Voor deze gebieden gelden specifieke beschermingsverplichtingen.

Terwijl de horizontale verschuiving met een vermenigvuldiging van actoren gepaard gaat, impliceert de verticale verschuiving dat actoren tegelijk op verschillende bestuurlijke niveaus vertegenwoordigd moeten zijn - bestuurskundigen spreken in dit geval van *multi-level governance*. Beleid, inclusief natuurbeleid, neemt zodoende trekken van simultaanschaak aan.

Als gevolg van deze horizontale en verticale ‘verplaatsing van de politiek’ moet de nationale overheid zich steeds meer inlaten met het bedrijfsleven (de markt) en met maatschappelijke organisaties (de *civil society*) en moet ze tegelijk in toenemende mate rekening houden met hogere en lagere bestuursorganen. Deze situatie heeft allereerst geleid tot experimenten met uiteenlopende vormen van interactief beleid (‘co-management’, ‘netwerksturing’ et cetera) (Glasbergen 1998).

Over de resultaten hiervan bestaat geen duidelijkheid. Enerzijds wordt dit nieuwe beleid verwelkomd omdat het recht doet aan de belangen van alle betrokkenen en vanwege de integratie van natuurbeleid met andere beleidsvelden. Anderzijds wordt er geklaagd over de verdunning van de oorspronkelijke natuurdoelen, zowel in kwantitatief opzicht (aantal hectare) als in kwalitatief opzicht (soort natuur). Zo wordt in een recent rapport van Staatsbosbeheer verzucht dat tegenwoordig alle groen natuur heet (Schouten en Van Ool, 2003).

Twijfels bestaan niet alleen ten aanzien van de gevolgen van het nieuwe participatieve beleid voor de natuur, maar ook ten aanzien van de democratische legitimiteit van de besluitvorming. Terwijl sommigen dit beleid zien als triomf van lokale democratie, wordt het door anderen juist als een bedreiging voor de democratie ervaren.

Zoals de WRR in het eerder genoemde rapport *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* heeft vastgesteld, vertoont het huidige beleid sterk *neo-corporatistische* trekken, waarbij de overheid voor haar plannen in toenemende mate steun zoekt bij goed georganiseerde belangen. Ter vergroting van het maatschappelijk draagvlak worden burgers door de overheid in de eerste plaats aangesproken als zaakwaarnemers van een specifiek belang, bijvoorbeeld als boer, natuurbeschermer, recreant of ondernemer. Dat brengt met zich mee dat mensen zich als onbuigzame onderhandelaars zullen opstellen, die er voor zichzelf en hun achterban het beste uit willen slepen, met als onbedoeld effect dat de standpunten niet zelden verharderen (Keulartz et al., 2002).

Bovendien brengt deze nadruk op belangenbehartiging het gevaar van ondemocratische machtsvorming met zich mee. Belangengroepen en maatschappelijke bewegingen, die zich als

publieke zaakwaarnemers opwerpen, oefenen hun zelfverkozen mandaat immers uit zonder de waarborg van formele procedures voor de representativiteit en standpuntbepaling.

In een neo-corporatistische beleidscultuur komen inhoudelijke discussies nauwelijks van de grond en ligt het zwaartepunt op strategische onderhandelingen. De uitkomst van dergelijke onderhandelingen wordt niet alleen bepaald door de kracht van argumenten maar is ook en bovenal afhankelijk van de machtsmiddelen waarover de verschillende partijen beschikken.

Het bovenstaande beeld is nog onvolledig omdat het de rol van de moderne ambtenaar buiten beschouwing laat. De macht heeft zich niet alleen verplaatst van politiek en parlement naar de grote belangengroeperingen maar ook naar de ambtelijke voorportalen en beleidsnetwerken. Op tal van terreinen zijn het soms maar een handjevol beleidsambtenaren die samen met enkele maatschappelijke organisaties de samenleving vormgeven (Bovens, Derksen et al. 1995, 15). Experimenten met participatieve beleidsvorming worden daardoor soms gezien als evenzoveel pogingen van zittende elites om door slim management te zorgen voor consensus en draagvlak en zo te anticiperen op mogelijk verzet van burgers. Die verdenking is niet helemaal ongegrond, omdat in menig project het accent eerder ligt op de effectiviteit van bestuur dan op een versterking van de lokale democratie. Daardoor overheerst soms het beeld dat interactieve beleidsontwikkeling vooral een door ambtenaren geïnitieerde technocratische benadering van beleid is, waar de geur van achterkamertjespolitiek omheen hangt (Akkerman, Hajer et al. 2000).

Deze kritiek is in potentie van toepassing op veel vormen van interactieve beleidsontwikkeling waarmee momenteel op lokaal niveau druk geëxperimenteerd wordt, bijvoorbeeld in de vorm van gebruikersparticipatie. Of zulke legitimitietsproblemen, in de vorm van een slimme constructie van draagvlak dan wel van machtsconcentratie bij lokale belangencoalities, aan de orde zijn in de gebruikersparticipatie bij Staatsbeheer, is moeilijk te beoordelen, precies omdat ook deze besluitvorming weinig doorzichtig is.

In de discussie over nieuwe vormen van democratie kunnen twee oplossingsrichtingen worden onderscheiden, die corresponderen met twee verschillende opvattingen van democratie. In de ene opvatting wordt een zo direct en proportioneel mogelijke representatie van burgers in staatsorganen bepleit, teneinde de wens van de meerderheid van de bevolking in de politieke besluitvorming zo goed mogelijk te kunnen honoreren. In de andere opvatting wordt de kwaliteit van een democratie juist afgemeten aan de mate waarin de rechten van minderheden gewaarborgd zijn. Om het gevaar van een mogelijke ‘tirannie van de meerderheid’ het hoofd te bieden ligt in deze opvatting het accent op een strikte scheiding van machten, gecombineerd met een uitgebreid systeem van *checks and balances*.

De aanhangers van de eerste opvatting, waaronder de leden van de Raad voor het openbaar bestuur (Rob), hebben in toenemende mate te kampen met een ernstig geloofwaardigheidsprobleem. Zeker wanneer ook de (door Nederlandse politici en beleidsmakers dikwijls stiefmoederlijk behandelde) Europese dimensie in de beschouwing betrokken wordt, lijkt hun streven om het primaat van de representatieve democratie zoveel mogelijk te handhaven of te herstellen inmiddels gespeend van de nodige realiteitszin.

De aanhangers van de tweede opvatting van democratie kampen in zekere zin met het omgekeerde probleem. Hun voorstellen getuigen onder de huidige omstandigheden van meer realiteitszin dan die van de voorstanders van een onvoorwaardelijk primaat van de representatieve democratie. Zij laten zich immers niet leiden door de gedachte dat er slechts één enkel ideaal model van democratie zou bestaan maar koesteren juist de voorstelling van een grote verscheidenheid van bestuurlijke arena's en politieke fora met uiteenlopende vormen van vertegenwoordiging en verantwoording. Maar door gebrek aan transparantie kan de democratische legitimititeit van besluiten gevaar lopen – inderdaad de beruchte ‘achterkamertjespolitiek’.

Het is dan ook een open vraag hoe de democratische transparantie en legitimiteit van de nieuwe beleidsvormen kan worden verhoogd zonder verlies van bestuurlijke effectiviteit. Hoe ziet het systeem van *checks and balances* eruit dat kan zorgen voor een nieuw evenwicht tussen de verschillende vormen van politieke vertegenwoordiging en publieke verantwoording waarmee het best aan de gecombineerde eisen van effectiviteit en legitimiteit tegemoet gekomen kan worden?

4. Hé jullie daar! Sociale dienstplicht als experiment

Ons uitgangspunt was dat een overheid die medeverantwoordelijkheid voor natuur en landschap wil bevorderen het niet moet laten bij vrijblijvende oproepen, maar iets zal moeten doen om verantwoordelijkheid effectief te organiseren. Laten we zien waar onze voorbeelden en beschouwingen ons inmiddels hebben gebracht.

De voorbeelden hadden tot doel een aantal min of meer effectieve manieren te inventariseren voor het mobiliseren van gezamenlijke verantwoordelijkheid. Vervolgens hebben we deze manieren gezien in het licht van andere criteria: toegankelijkheid van de ruimte en doorzichtigheid van de besluitvorming. Als we na deze exercitie een stap terug doen valt niet aan de indruk te ontkomen dat besloten clubs en ondoorzichtige participatieve besluitvorming iets gemeen hebben: in beide gevallen hebben burgers de neiging hun macht, de macht van eigendom dan wel de macht van invloed op besluitvorming, te gebruiken in hun eigen voordeel. Zij zonderen zich af in mooie of veilige gebieden, zorgen ervoor dat een natuurgebied zoveel mogelijk volgens hun wensen wordt ingericht, enzovoort.

Dat impliceert niet dat we zulke vormen van medeverantwoordelijkheid verder moeten vergeten. Er vallen *checks* en *balances* te ontwerpen om aan lokale vormen macht randvoorwaarden en tegenwichten te verbinden. Bovendien zijn de problemen die we hebben gesignaleerd geen ijzeren natuurwetten: sociale ontwikkelingen zijn complex en soms paradoxaal, en de vele experimenten die plaatsvinden, zowel op het gebied van lidmaatschap, ruimte en grenzen als van besluitvorming, helpen nieuwe denkkaders en instituties te ontwerpen.

Maar als de overheid de bevordering van medeverantwoordelijkheid wil koppelen aan het bevorderen van de kwaliteit van de publieke ruimte, dan bevelen we met evenveel plezier het oude recept van sociale dienstplicht aan (subvorm groene-ruimte dienstplicht). Het is het enige van onze voorbeelden waar ontoegankelijkheid en ondoorzichtigheid in principe niet voor bezwaren zorgen. Omdat de overheid hier zelf de regisseur is, kan ze de invulling in overeenstemming brengen met democratisch vastgesteld beleid en richten op publieke belangen zoals openbare toegankelijkheid van de ruimte. De overheid doorbreekt hiermee bovendien de afwachtende positie die het plaatsen van moreel geladen oproepen tot medeverantwoordelijkheid met zich meebrengt.

Sociale dienstplicht is een maatregel waarbij iedereen op enig moment wordt aangesproken als degene met het rode jack, en zelfs in de kraag van dat jack wordt gegrepen. Het is een vorm van dwang, en daardoor problematisch wanneer individuele vrijheid het hoogste criterium is. Maar juist als individuele vrijheid te weinig in balans is met zorg en verantwoordelijkheid voor de samenleving ontstaat er ruimte voor het veelbesproken ongebreidelde consumentisme. En als we ons realiseren dat er ook een schoolplicht bestaat, waarom zouden we sociale dienstplicht dan moeten zien als een draconische maatregel?

Ons lijkt sociale dienstplicht de moeite van het proberen waard.

Literatuur

Akkerman, T., M. Hajer, et al (2000). 'Interactive policy making as deliberative democracy?

- Learning from new policy practices in Amsterdam`. *The Convention of the American Political Science Association*, Washington DC.
- Bovens, M. et al. (1995). *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Blakely, E en M. Snyder (1997). *Fortress America*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Crollius, M.R. (2002). *Gebruikersparticipatie bij het Staatsbosbeheer nu en in de toekomst*. Afstudeeronderzoek Wageningen UR, code C150-702.
- Davis, M. (1990). *City of Quartz: Excavating the Future of Los Angeles*. London: Verso.
- Eindhovens Dagblad (2003). 'Rode kruis wil 'Sociale diensplicht'. *Eindhovens Dagblad*, 1 maart.
- Glasbergen, P., Ed. (1998). *Co-operative environmental governance. Public-private agreements as a policy strategy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Hajer, M en F. Halsema, red. (1997). *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/Bert Bakker.
- Husemann, Jonathan & George Marlet (2003). 'Zoiets van bovenaf verplicht stellen werkt niet'. *Trouw*, 26 juli.
- InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (2003). *Sociaal-culturele aspecten van groene ruimte en voeding*. Den Haag: Rapport 03.2.034.
- Jongh, A.M. de et.al (1996): *De Wilhelminapolder; een beeld van een grootlandbouwbedrijf*. Goes: De Koperen Tuin.
- Keulartz, J., et al. (2002). 'Natuurbeelden en natuurbeleid'. *Filosofie & Praktijk* 23 (1): 3-20.
- Kersbergen, K. van en F. van Waarden (2001). *Shifts in governance: Problems of legitimacy and Accountability*. The Hague: Social Science Research Council
- Latacz-Lohmann, U., and C.P.C.M. Van der Hamsvoort (1998). 'Auctions as a means of creating a market for public goods from agriculture'. *Journal of Agricultural Economics* 49 (3): 334-345.
- Myers, David G. (2002): *Social Psychology* 7/E. Boston: McGraw Hill.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2002). *Primaat in de polder. Nieuwe verbindingen tussen politiek en samenleving*. Den Haag.
- Staatsbosbeheer (2001). *Handreiking gebruikersparticipatie*. Driebergen: Brochure Staatsbosbeheer.
- Staatsbosbeheer (2003): *Jaarverslag 2002*. Staatsbosbeheer, Driebergen
- Schouten, Matthijs en Marcel van Ool (2003): *Werken met Waarden bij Staatsbosbeheer; Natuurbehoud als Beschavingsnorm*. Staatsbosbeheer, Driebergen.
- Smith, Eliot R. and Diane M. Mackie (2000): *Social Psychology* 2/E. Philadelphia: Psychology Press.
- Tilroe, Anna (2003) 'De weg van de wet'. *NRC*, 4 juli.
- VROM-Raad (1999). *Stad en wijk: verschillen maken kwaliteit*. Den Haag.
- Walzer, M. (1983). *Spheres of Justice. In Defence of Pluralism and Equality*. New York: Basic Books.
- Webster, C. (2001). 'Gated Cities if To-morrow'. In: *Town Planning Review* 72 (2): 149-169.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1998). *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*. Den Haag.
- Wouden, R. v.d. (1999). 'De ruimte van de burger'. In: R. v.d. Wouden (red.), *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 27: 105-127.